

בירור מהות הקידושין

הרב נתנאל אריה

ראשי פרקים:

הקדמה

סוגיות המוכיחות שאשה אינה קנויה לבעלה

סוגיות המורות שאשה קנויה לבעלה ויישובן

קנין איש באשה במשנת האחרונים

ביאור מהות הקידושין והסבר הסוגיות

הקדמה

בראש מסכת קידושין שנו חכמים: "האשה נקנית בשלש דרכים". יצירת קשר האישות והברית בין האיש לאשה נקראת במטבע המשפטית "קנין" ובאופן כללי בלשון חכמים "קידושין", כמו שם מסכתנו וכן במשנה בראש פרק שני "האיש מקדש בו ובשלוחו". השם קידושין בא מן השורש ק.ד.ש שעניינו ייחוד מוחלט המחיל איסור על מי שאינו שייך למעגל הייחוד! הפועל נקנית בא מן השורש ק.ג.ה שעניינו המשפטי הוא זכות קניינית במישור הרכושני.

ברור הדבר לכל בר דעת שהמונח קנין ביחס לקשר האישות נראה בלתי שייך. ההיגד אינו מתייחס רק לשיפוטן של עיניים בנות זמננו, מצד השינויים החברתיים העמוקים שעברה החברה האנושית בעת החדשה במיוחד בעניין זה, אלא כך הוא גם לכשנבחן את המושג מצד היבטי הקנין המוכרים במשפטי התורה.

ההיבט הפשוט של קנין הוא היכולת למכור את הנקנה, שהוא תוצאה של שליטה בכל חלקי הנקנה. כך אנו מוצאים בקנייני רכוש ואף בקנין של אדון בעבדו הכנעני. דבר זה וודאי לא שייך ביחסי איש ואשה כלל. היבט נוסף של הקנין הוא שליטה מסוימת בדבר הנקנה, כפי שאנו מוצאים בעבד עברי שאף שאין גופו קנוי, מכל מקום מעשי ידיו, דהיינו תפוקת עבודתו, קנויים לאדונו במשך כל שנות השכירות. אפילו קנין חלקי זה לא שייך באשה, שהרי מדין תורה מעשי ידיה של האשה שלה הם. מהו אם כן תוכנו של מושג הקנין, בו מוגדרת מערכת היחסים שבין האיש לאשה?

1 ראו תוס' ד"ה דאסר לה אכ"ע כהקדש קידושין ב, ב.

מהותו ועניינו של קנין זה נידון בסוגיות רבות במסכת קידושין ובמקומות נוספים. לשם הקיצור ותועלת העיון, נביא חלק מהסוגיות המרכזיות, ונדון בהן. נתחיל בסוגיות מהן עולה בבירור שאין קנין זה עומד בשורה אחת עם שאר הקניינים, ונעבור לסוגיות מהן עולה לכאורה בהיפך, וניישב אותן. בירור מעמיק של הסוגיות מעלה כי אין מדובר כאן במושג קנין כפי שהוא מתבטא בתחום הממוני רכושני, אלא יש כאן שימוש במטבע לשוני משפטי הבא לציין בעל תוכן מהותי אחר. ננסה לעמוד עליו ולהגדיר את מהותו.²

סוגיות המוכיחות שאשה אינה קנויה לבעלה

א. מקדש בהנאת מלווה

דעת אב"י בדף ג, ב שמקדש במלוה אינה מקודשת אך מקדש בהנאת מלוה מקודשת, אלא שאסור לעשות כן לכתחילה מפני הערמת רבית, וכך הלכה. מקדש במלוה אינה מקודשת - כיוון שאינו נותן לה דבר עתה, אלא מקדש במה שנתן בידה, והוא כבר שלה. אך מקדש בהנאת מלוה, שמאריך לה עתה את זמן הפרעון - הרי זה כנותן לה עתה דבר שיש לה בו הנאה.

אלא שיש לשאול בזה, מדוע דבר זה נקרא רק "הערמת רבית", והרי הוא מקבל חזרה את הקרן וגם אשה בתמורה? מפרש רש"י שם: "דלא קץ לה מידי, ולא מידי שקל מינה". בפירוט יותר כתב בחידושי הרשב"א בשם הראב"ד. הרשב"א הקשה מדוע שונה נידון דידן ממקרה רגיל של נתן ארבע ומקבל חמש, הרי כיוצ"ב "הכא אתתא הויא ליה ברבית מלוותו"? והסביר: "כיון דגופה ממש לא קני ליה, לא הוי רבית, אלא שאסור משום הערמת רבית". רוצה לומר מה שאנו קוראים "קנין קידושין" ודאי אינו דומה לשאר קניינים, בו קונה האדם את גוף הדבר, ועל כן אינו יכול להיחשב רבית.³

ב. קידושי בת קטנה

התורה נתנה הרשאה לאב לקדש את בתו שאינה בוגרת, ככתוב: "אֵת בְּתוּלַת יְשׁוּעַת הַזֶּה"

2 המאמר נדפס לראשונה בביטאון ישיבת הגולן "קול ברמה" יז שנת תשנ"ו, ועתה סודר ונערך מחדש בתוספת מרובה של ביאורים חדשים. לבירורים נוספים בעניין ראה הרב יעקב אריאל, יושב אהלים עמ"ס כתובות וקידושין, "קנין ואיסור בקידושין", הוצאת ישיבת רמת גן תשע"א, עמ' 303-315; הרב שג"ר, זאת בריתי: גרות חילון נישואין אזרחיים (עורך: זהר מאור), "הקדוש והאנושי: סוגיית הנישואין האזרחיים", הוצאת מכון כתבי הרב שג"ר טבת תשע"ב, עמ' 165-226.

3 ראה כיוצ"ב ריטב"א על אתר: "ואם מפני שמקנה לו את עצמה, הרי הוא קונה אדון לעצמו!" לענ"ד כוונתו זהה לדברי רבו, אלא שנקט בדרך משל ומליצה, אבל במחנ"א רבית סי' ט תפס דברי הריטב"א כפשוטם, ופירש דבריו בהיפך מדברי הרשב"א. העמידני על כך תלמידי חביבי ר' רון נגר נ"י.

(דברים כב, טז). אף על פי כן נוסח לשון הקידושין במקרה זה מנוסח כפניה של האישה לאב: "בתך מקודשת לך", ולא כפניה של האב לאישה: "בתי מקודשת לך". אם קנין קידושין הוא כשאר קניינים, נוסח זה לכאורה אינו מובן, שהרי בשאר קניינים המכר תלוי במוכר ולא בקונה.

הגמ' דנה בזה בדף ט, א. שנו בברייתא: "כתב לו... בתך מקודשת לי, בתך מאורסת לי, בתך לי לאינתו - הרי זו מקודשת". והקשה ר' זירא בר ממל: "הא לא דמי האי שטרא לשטר זביני? התם מוכר כותב לו שדי מכורה לך, הכא בעל כותב בתך מקודשת לי!" תירץ רבא שכך לשון קידושין: "כתיב: כי יקח - בבעל תלה רחמנא". אמנם יש פסוק אחר "את בתי נתתי לאיש הנה", המורה לכאורה שהקנין תלוי באב והרי זה ככל מכר, אך הסביר רבא כי "הלכתא נינהו, ואסמכינהו רבנן אקראי". רוצה לומר הלכה מקובלת היא שאין לדמות קידושי קטנה למכר שדה, אלא זו מערכת ייחודית של התייחסות אישית בין האישה לאשה, שאינה דומה לשאר קניינים.

ג. נתן הוא ואמרה היא

בדף ה, ב הסתפקה הסוגיה מה הדין במקרה שהאיש נתן כסף, והיא אמרה לשון קידושין: "נתן הוא ואמר הוא - פשיטא דהוה קידושין, נתן הוא ואמרה היא - נעשה כמי שנתנה היא ואמרה היא, ולא הוה קידושין. ואי בעית אימא נתן הוא ואמר הוא - מקודשת, נתנה היא ואמרה היא - אינה מקודשת, נתן הוא ואמרה היא - ספיקא היא, וחישינן מדרבנן".

אם מעשה הקידושין הוא ככל מעשה קנין, ספקה של הגמ' אינו מובן. בסתם מכר מעשה הקנין הוא הגורם לחלות הקנין, בהיותו בירור לגמירות הדעת. בנידון דידן ברור הוא שהסכימה דעתה, ומה מקום יש להסתפק? גם אם הספק נובע מלשון התורה: "כי יקח איש אשה", הרי הוא אכן עשה את מעשה הקנין! שמא תאמר שהלשון "כי יקח" מוסב גם על המאמר ולא רק על הקנין, כפי שכתבו חלק מהראשונים, אין הדבר מובן בסברה, שהרי כנ"ל אין זה דומה לשאר קניינים. כיוצ"ב יש לשאול מדוע באמת יש לשונות מיוחדים לקידושין, כעולה מהסוגיות, מה שאין כן בשאר קניינים! מוכח מכאן שאין זה קנין כשאר קניינים אלא בשיתוף השם בלבד, ועל כן דיני חלותו מיוחדים.

ד. ההו"א שאשה יכולה לקדש איש

הסוגיה בדף ג, ב מבררת מניין שקידושין בכסף ומביאה ראיה מהפסוק "וַיִּצְאָה חַנָּם אֵין כֶּסֶף" (שמות כא, יא) המלמד שאין כסף לאדון זה ויש כסף לאדון אחר דהיינו בקידושין. הגמ' אינה מסתפקת בדרשה זו, ודורשת בדף ה, ב גם מהפסוק "נָתַתִּי כֶּסֶף הַשְּׂדֵה קַח מִמֶּנִּי" (בראשית כג, יג) שיש קנין כסף בקידושין.

הגמ' הסבירה את הצורך בשני הפסוקים; אם היינו למדים רק משדה, היינו חושבים שגם בקידושי קטנה הכסף לה ולא לאביה. ואם היינו למדים רק משדה עפרון היינו חושבים שיכולה האשה לקדש את האישה: "הוה אמינא היכא דיהבה איהי לדידיה וקידשתו - הוה קידושי. כתב רחמנא: כי יקח ולא כי תקח!"

ההוה אמינא שהאשה יכולה בעצמה לעשות את מעשה הקנין מופלאה היא, ומורה בהכרח שאין מעשה הקידושין קנין בעלותי של הבעל באשתו כפשוטו אלא התייחדות, ועל כן יש מקום לסברה שאין הפרש מיהו העושה את מעשה הקנין. מסתבר שגם למסקנה אין אנו חוזרים לגמרי מתפיסה זו, אלא שעל כל פנים קבעה תורה שרק האיש הוא העושה מעשה הקידושין ולא האשה.

כך עולה מפירוש רש"י בסוגיה: "היכא דיהבה איהי לדידיה - כסף וקדשתו, דאמרה ליה: התקדש לי. ליהו קידושין - דכיון דאשמועינן דכסף עביד אישות, מה לי כסף דידיה מה לי כסף דידיה. להכי הדר תנא קרא זימנא אחריתי בהדיא כי יקח איש ולא כי תקח אשה לאיש". רוצה לומר, כסף הקידושין אינו "קונה" אלא "עביד אישות", דהיינו פועל ומחיל דיני אישות ביניהם, על כן לכאורה אין מקום להבדל בזה בין האיש לאישה. קמ"ל שאף על פי כן, קבעה תורה שמעשה הקידושין תלוי באיש ולא באשה.⁴

סוגיות המורות שאשה קנויה לבעלה ויישובן

א. קנין כסף בקידושין

קנין כסף כמעשה קנין והלימוד משדה עפרון

לשון התורה: "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה" (דברים כד, א). השורש ל.ק.ח מופיע כאן וגם בפרשת קנין מערת המכפלה: "נָתַתִּי כֶּסֶף הַשְּׂדֵה קַח מִמֶּנִּי" (בראשית כג, יג) והכוונה היא לקנין "השדה אֲשֶׁר קָנָה אַבְרָהָם מֵאֵת בְּנֵי חֵת" (שם כה, י). מכאן למדו חז"ל שיש דין של קנין כסף בקידושין, וזה העומד מאחורי לשון המשנה בראש מסכת קידושין: "האשה נקנית בשלש דרכים... בכסף, בשטר, ובביאה".

4 אין לפרש שקמ"ל שהכסף לא רק "עביד אישות" אלא "קונה", שכן דרך הלימוד הראויה היא שאין לחלק שלא לצורך באופן קוטבי בין ההו"א למסקנה. מסתבר שהגמ' אינה משנה דעתה בעניין מהותי ויסודי, אלא בפרטי הדינים והתפיסות. אמנם תוס' בסוגיה מפרש באופן אחר.

כך אמרו בגמ' בראש מסכת קידושין: "האשה נקנית... וכסף מנ"ל? גמר קיחה קיחה משדה עפרון" (ב, א). רש"י פירש את שאלת הגמרא כפשוטה, מניין שכסף גורם להחיל קידושין, אך פירושו קצת קשה, שהרי זוהי שאלת הגמ' לקמן (ג, ב), על כן מסתבר שהגמרא מוסכת על עצם שימוש המשנה בלשון קנין לקידושין, ושואלת: מניין שלשון קנין שנאמר בקידושין הוא בדומה למונח המקובל בקנין כסף.

כך כתב בחידושי המאירי על אתר: "וכסף מנלן - הוזהר מלפרש מנלן דאשה מתקדשת בו, שזו לקמיה קא בעי לה... אלא כך פירושו: וכסף דאשה מיהא מנלן דאיכרי קנין. שהרי מכל מקום אינו דומה לשאר קניות". רוצה לומר, כיון שקנין קידושין אינו ממש כשאר קניינים, הוה אמינא שאין מעשה הקנין כשאר כסף קנין, קא משמע לן שאכן כן, ולשון קנין במשנתנו פירושו כעין כשאר קניינים. כיון שכך אמרו חז"ל ש"האומר לאשה: הרי את קנויה לי... מקודשת" (ו, א). פרשנות פשוטה ומסתברת זו בסוגיה מחזקת את התפיסה שקנין קידושין הריהו קנין ככל קנין אחר!⁵

קנין כסף בקידושין

אלא שעיון במהות קנין כסף בקידושין מורה אחרת. נחלקו הסמ"ע והט"ז בביאורם לשו"ע חו"מ קצ, ב בעניין קנין כסף הנהוג במקח וממכר. בדרך כלל פעולת קנין היא פעולה חיצונית, המהווה סימן מוסכם לגמירות דעתם של המוכר והקונה. לדעת הסמ"ע קנין כסף אינו כשאר קניינים. אין זה מעשה קנין בעלמא, אלא חלותו פועלת באופן מהותי, שכן הוא ניתן בתמורה ושווי לדבר הנקנה, אך הט"ז שם חולק עליו ומקשה מקנין כסף בקידושין "הא גם גבי קנין דאשה בכסף נלמד מעפרון... וזה פשוט דבאשה קונה אותה דרך נתינה לחוד, לא בתורת שיווי". דהיינו ודאי שקנין כסף בקידושין הוא גזירת הכתוב שכך יחולו קידושין, ואין כאן שום עניין לשווי ותמורה, וכיוון שהוקש קנין כסף של קידושין לקנין כסף של שדה, יש ללמוד מכך שבשניהם אין הכסף "כסף שיווי" אלא "כסף קנין", ופעולת קנין בעלמא כשאר דרכי קנין.⁶ קושיית הט"ז על הסמ"ע חזקה היא, אלא שבעל ה"אבני מילואים" (כט, ב) מיישב, שאמנם

5 חז"ל משתמשים במינוח אחר: "קידושין", וכמו בפרק הבא "האיש מקדש... האשה מתקדשת", אך נראה שזוהי סיבה ותוצאה; שימוש בתוצאה הנלווית לקנין, לכנות בזה את שם המעשה. כיוון שקנויה ומיוחדת לו נאסרה על כל העולם. כפי שכתב תוס' ב"ב, ב ד"ה דאסר לה 'והרי את מקודשת לי, כלומר: להיות לי. מקודשת לְעולם שבבילי (בגללי)... ופשטא דמילתא מקודשת לי - מיוחדת לי... דגבי אשה במה דמתיחדת להיות לו, היא נאסרת לכל'.

6 נפק"מ בין הדעות תהיה האם בנוסף לכסף הקנין יש להשלים כל התמורה או רק הפרש. כמו"כ האם ניתן להקנות מתנה בקנין כסף. ראה שיעורי הגרונ"ג גולדברג על מסכת קידושין, הוצאת ישיבת קדומים, עמ' 226-227.

קנין קידושין שיווי יש בו, ומוכיח כך מפסקי הרא"ש בב"מ פ"א סי' מח. ר' איסר זלמן מלצר ב"אבן האזל" על הרמב"ם בהלכות מכירה ה, א חלק על האבנ"מ והבנתו ברא"ש, והסביר שקנין כסף בעלמא הוא אכן כסף שיווי כדעת הסמ"ע, אך קנין כסף בקידושין שונה במהותו משאר קניינים, הוא אינו כסף שיווי אלא כסף קנין. וגם אם למד התלמוד קנין אשה מקנין שדה עפרון, אין ההשוואה גוזרת אלא דימוי חיצוני שזה וזה קנין כסף, אך לא הייתה כוונה לדימוי מהותי "דלא ילפינן אלא גז"ש דקיחה קיחה, דקיחה דאשה הוא בכסף, אבל לא ילפינן מעיקר דין קנין שדה".⁷ אם כן סברת הט"ז בקידושי כסף פשוטה היא, וכך גם הסבר אבן האזל בדעת בסמ"ע.

עוד עולה מכאן שהבנתו היסודית של המאירי, בסוגיה לעיל, שקנין אשה אינו דומה במהותו לשאר קניינים, אינה רק בהוה אמינא, אלא אמת היא אף למסקנה שלמדים "קיחה קיחה משדה עפרון". קנין כסף שאמרה תורה בקידושין שווה רק בשיתוף השם לקנין כסף בעלמא, דהיינו שחלות קידושין נעשה בדרך של קנין כסף, כשם ששדה נכנסת לבעליה בכסף, אך וודאי יש כאן שוני מהותי!

אין קידושין למחצה

המשך לתפיסת קנין כסף בקידושין, השונה מקנין כסף בעלמא ושווה לו רק בשיתוף השם, ניתן לראות בביאור הגר"ז לדברי רבא בקידושין דף ז, א שהאומר "חציין מקודשת לי - אינה מקודשת". בחידושי הגר"ח מבריסק מפי השמועה מובא בשם הגר"ז ביאור לדין זה. בקנין שדה הכל תלוי ברצון הקונה והמקנה, על כן אם רוצה רק חצי שדה תופס הקנין חציה. אך בקידושין אופי הקנין אינו תלוי ברצונם, וכל שצריך זה רק שירצו קידושין, "ועל כמה - אין תלוי ברצונם, דהוי מעשה נתינה ואינו קנין... כיון שבלשון אומר חצי, עשתה התורה כנעשה חלות על חצי, ולא חלו הקידושין".

רוצה לומר, חלות והתפשטות הקידושין אינה דבר התלוי ברצון האיש והאשה, אלא כפי גדרו הדין שקבעה תורה בהתאם למהותם המיוחדת. באומר "חציין מקודשת לי" החיסרון הוא בכך שרוצה דבר שאי אפשר. קנין זה אינו כשאר קניינים שיכולים לתפוס חצי מגוף הדבר, אלא שם קידושין שמתפשט בכולה. לפי האמת מעשה הקנין של כסף אינו "פעולת קנין"

7 ראה ריטב"א שלשון התלמוד "קיחה קיחה משדה עפרון" אינה גזירה שווה במשמעותה הרגילה, כאחת המידות שהתורה נדרשת, ואין אדם דן מעצמו אא"כ כבלה מרבתי. "אלא גילוי מילתא בעלמא היא, וכעין ילמד סתום מן המפורש... דמה התם בכסף אף הכא בכסף".

במשמעותה הפשוטה, אלא רק "מעשה נתינה", שקבעה תורה כאילו הוא קנין, וממנה נובע חלות הקידושין בגזרת הכתוב!

הסבר הרי"מ ללשון קנין שבמשנה

כיוצ"ב עולה בבירור מחידושי הרי"מ בראש מסכת קידושין (ד"ה עוד נראה). הרי"מ חקר באריכות את משמעות לשון קנין שבמשנה, ובתוך דבריו כתב: "נראה לע"ד דהא המשנה במה דתני לשון נקנית דינא קמ"ל, דלא הוי ידעינן כלל דשייך ביה לשון קנין, דמה"ת אין לו שום זכות, רק גזרת הכתוב דאסור לעלמא, וקמ"ל דהוי קנין - נפקא מינה דלשון הרי את קנויה לי מקודשת".

הדגיש הגאון שאין לבעל זכות קניינית באשתו לשום דבר ועניין. אין קנין זה דומה לשאר קניינים, שהרי אין כאן שום זכות קניינית מלבד איסור האישות לשאר העולם. אלא כיוון שמעשה החלת הקידושין נעשה עכ"פ בדרך של קנין, שייך לשון קנין במאמר הקידושין. מדברי הרי"מ עולה שכל אימת שתעלה קושיה המבוססת על לשון קנין בקידושין, תהיה התשובה הפשוטה, שאין דומה מהות קנין קידושין לקנין דעלמא, אלא שגזרת הכתוב שתחולת הקידושין תיעשה בדרך של קנין!

ב. האשה כשדה הבעל

במסכת כתובות דף ב, א דנה הגמ' במצב בו הגיע זמן הנישואין וחלתה האשה; האם יכול האיש לומר שכיון שאין המניעה מצדו, אינו חייב במזונותיה, או שמא יכולה היא לומר שמזלו גרם, וכאילו "נסתחפה שדהו".

תוס' שם בע"ב ד"ה נסתחפה הסביר את יסוד הטיעון "נסתחפה שדהו", מדוע אין טיעון זה הדדי אלא חוזר מן האשה לאיש? בהסבר ראשון כתב "ואינו יכול לטעון דאדרבה מזלה גרם. דכיון דלא מיפקדא אפריה ורביה לא מיענשא". רוצה לומר כיוון שנישואין הם אמצעי לקיום מצוות פריה ורביה ורק הגבר מצווה במצווה זו, אי אפשר לטעון שמזלה של האשה גרם. אך בהסבר שני כתב, שללא קשר למצוות פריה ורביה, "האשה היא שדה של הבעל, ואין הבעל שדה שלה"⁸! קביעה חד צדדית זו המובאת בתוס' כפירושה הפשוט של הגמ' מורה לכאורה שהאשה נחשבת כקנויה ע"י בעלה.

8 באופן פשוט שני הסברי תוס' תלויים במחלוקת רא"ש ורמב"ם, אם מצוות הקידושין היא מצווה עצמאית או רק הכשר למצוות פריה.

אכן בעומק הענין גם קביעה זו אינה אלא מורה שבמעשה הקידושין יש צד פועל וצד נפעל, והרי זה הנלמד מהפסוק "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה" (דברים כה, א), ממנו לומדת הגמ' בכמה וכמה סוגיות בראש מסכת קידושין, שמעשה הקידושין צריכים להיות מן הבעל לאשה ולא להיפך. הבעל הוא העושה את מעשה הקידושין והאשה צריכה להסכים ולהתרצות, אך אין בזה הוראה לעצם קשר הקידושין ומהות הקנין מהו.

ג. ארוסה אוכלת בתרומה ב"קנין כספו"

הלימוד מ"קנין כספו"

סוגיה נוספת ממנה עולה לכאורה שאנו עוסקים בקנין כפשוטו, היא סוגיית אכילת ארוסת כהן בתרומה. אמרה תורה: "וְכִהֵן כִּי יִקְנֶה נַפְשׁ קִנְיָן כְּסָפוֹ הוּא יֹאכַל בוּ וַיֵּלֶיד בֵּיתוֹ הֵם יֹאכְלוּ בְּלֶחְמוֹ" (ויקרא כב, יא), ודרשו ב"ספרי" (אמור, ה) שעבדים ושפחות וילדיהם אוכלים בתרומה: "מנין לכהן שנשא אשה וקנה עבדים שיאכלו בתרומה? תלמוד לומר: וכהן כי יקנה נפש קנין כספו הוא יאכל בו... יכול אפילו קנה עבד עברי יאכל בתרומה? תלמוד לומר: כסף. יצא עבד עברי שאין כסף.⁹ הדרשה אמנם עוסקת באשה נשואה, אך מסתבר שלא דווקא, אלא שדיבר הכתוב בהווה, ואכן לדעת עולה הוא הדין "ארוסה", שהרי גם היא קנויה "קנין כספו", ודעתו הובאה בכמה מקומות בש"ס (כתובות נו, ב קידושין ה, א ועוד).

הלכה למעשה תקנו חז"ל שלא תאכל, כפי שאמרו בכתובות דף נו, ב: "דבר תורה, ארוסה בת ישראל אוכלת בתרומה, שנאמר: "וכהן כי יקנה נפש קנין כספו", והאי נמי קנין כספו הוא. מה טעם אמרו אינה אוכלת? שמא ימזגו לה כוס בבית אביה ותשקה לאחיה ולאחותה" והוסיפו טעם אחר: "משום סימפון" דהיינו חשש לביטול הקידושין למפרע, ונמצא שאכלה קודם באיסור. על כל פנים יסוד ההיתר העקרוני לארוסה לאכול בתרומה הוא מפני שהיא נחשבת קנויה. "וְכִהֵן כִּי יִקְנֶה נַפְשׁ קִנְיָן כְּסָפוֹ הוּא יֹאכַל בוּ וַיֵּלֶיד בֵּיתוֹ הֵם יֹאכְלוּ בְּלֶחְמוֹ" (ויקרא כב, יא). עבדים ושפחות וילדיהם ואף בהמות שהם קניינו של אדם אוכלים בתרומה, וכיוצא ב גם אשתו של אדם אוכלת כמותם.

9 גם בהמת כהן אוכלת בתרומה, שהרי גם היא בכלל "נפש קנין כספו". ראה משנה תרומות יא, ה: "כרשיני תרומה מאכילין אותן לבהמה ולחיה ולתרנגולין". ובירושלמי שם: אמרו שאין מאכילים סתם תרומה, אך מאכילים בכרשינין, ראה עוד רידב"ז שם.

הלימוד מ"כל טהור בביתך"

אבל במדרש ספרי (קרח, קיז) למדו ארוסת כהן ממקום אחר: "כָּל טְהוֹר בְּבֵיתְךָ יֵאָכְלֶנּוּ (במדבר יח, יג) למה נאמר? והלא כבר נאמר: כָּל טְהוֹר בְּבֵיתְךָ יֵאָכְלֶנּוּ (שם שם, יא)... להביא את בת ישראל המאורסת לכהן שתהא אוכלת בתרומה. או אינו מדבר אלא בנשואה? כשהוא אומר כל טהור בביתך יאכל אותו הרי נשואה אמורה. הא מה תלמוד לומר כל טהור בביתך יאכלנו - להביא את בת ישראל המאורסת לכהן שתהא אוכלת בתרומה".

מובן הדבר שיש קושי המוביל לדרשה זו, שכן כפל וייתור הלשון טעון הסבר, אך היאך נבוא לדרוש את הפסוק בניגוד למשמעותו הביטוי "טהור בביתך" נכון ביחס לאשתו, אך לא ביחס לארוסתו שאינה בביתו אלא רק מיועדת להיות בביתו. ובאמת במשנה במסכת יבמות (פ"ט, מ"ה) אמרו: "בת ישראל מאורסת לכהן... לא תאכל בתרומה" ובתלמוד ירושלמי שם למדו דין זה מהפסוק: "כל טהור בביתך יאכלנו - ולית היא גו בייתה". אפשר שאין זו דרשה גמורה אלא בדרך אסמכתא, כעולה מתלמוד ירושלמי לכתובות (פ"ה ה"ד) שם הובאו הדברים בנוסח אחר: "אמרו (חכמים) לעולם אין האשה אוכלת בתרומה עד שתיכנס לחופה, וסמכו להן מקרא, כמה שנאמר: כל טהור בביתך יאכלנו". וצריך לומר שמחמת כפל הלשון הוצרכו חז"ל לדרוש "כָּל טְהוֹר בְּבֵיתְךָ יֵאָכְלֶנּוּ" בדרך הרחבה, ולא דווקא כמשמעות הפשוטה.¹⁰

יש מקום לומר שהדרשה נכנסה לדוחק זה, משום שאינה מקבלת את הדרשה של "קִנְיֵן כֶּסֶף". כך כתב הנצי"ב בפירושו לספרי שם, שבעל הדרשה מ"כָּל טְהוֹר בְּבֵיתְךָ יֵאָכְלֶנּוּ" אינו מקבל את הדרשה של "קִנְיֵן כֶּסֶף" משום "דודאי לא דמי קנין אשה לקנין עבד!"

הקושי בדרשה מ"קנין כסף"

הקושי בדרשה מ"קִנְיֵן כֶּסֶף" עולה לכאורה גם מרש"י על הפסוק שהביא שתי הדרשות: "וכהן כי יקנה נפש - עבד כנעני שקנוי לגופו. ויליד ביתו - אלו בני השפחות. ואשת כהן אוכלת בתרומה מן המקרא הזה, שאף היא קנין כסף. ועוד למד ממקרא אחר: כל טהור בביתך וגו' בספרי". אילוץ של רש"י בפירושו לפסוק זה, להזכיר קיומה של דרשה מפסוק אחר "כָּל טְהוֹר בְּבֵיתְךָ", מורה שמצד עצם הפשט היתה קשה לו הדרשה, וכפי הנראה כדברי הנצי"ב

10 זו לשון המלבי"ם שם: "כבר אמר 'כל טהור בביתך יאכל אותו', ורק מפני שדרך הדיוק מ"ש 'ביתו זו אשתו' היינו דוקא אשתו הנשואה... לכן אמר שנית 'כל טהור בביתך' כל הנמצא בביתך אף הארוסה. והוא עפ"מ"ש ב"אילת השחר" (כלל פט) שבשמות שיש בהם מובן מיוחד, כשנא בדיק - אמרינן שבאו בדרך הדיוק. וכשרצה הכתוב ללמדו שבאו בדרך ההרחבה - כפל את השם ללמד שלא בא בדרך הדיוק.

“דודאי לא דמי קנין אשה לקנין עבד”.

בנוסף לכך, יש לשים לב גם לדיוק ניסוחו של רש”י: “ואשת כהן אוכלת בתרומה מן המקרא הזה”. ניסוח זה המופיע לאחר עיקר הדרשה שדרשו ביחס לעבד, מורה שאין זה עיקר הוראת המילים, אלא שניתן להרחיב את הוראתן, ולכלול בכלל “קנין כסף” גם אשת כהן!

זאת ועוד, עצם הלימוד מ”קנין כסף” אינו מובן. עבד כנעני וודאי נכלל בכלל “פי יקנה נפש קנין כסף” שהרי גופו של העבד הוא רכוש האדון.¹¹ אך מדוע עבד עברי אינו בכלל “קנין כסף”? הרי גם הוא נקנה בכסף, וגם עליו נאמר לשון קנין: “פי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד” (שמות כא, ב). הר”ש משאנץ בפירושו שם מסביר שעבד עברי אינו אוכל בתרומה משום שאינו יכול למוכרו. פירושו תמוה לכאורה, והלא כך הדין גם באשתו? ניתן להסביר כוונת הר”ש שרק “מעשה ידיו” של העבד קנויים ולא “גופו”, אך הרי כיוצא ב גם אין אדם קונה באשתו. שמא תאמר קנויה היא לעניין “אישות”, לא גרע הדבר מ”מעשה ידיו” של עבד עברי.

המלבי”ם בפירושו לתורה הסביר, שעבד עברי העובד שש שנים ויוצא לחופשי, אינו נקרא “קנין כסף” המורה על קנין חלוט. לדבריו יש הבדל בין המינוח “קנין” או “מקנה” כביטוי עצמאי, ובין “מקנת כסף” או “קנין כסף” בסמיכות; קנין סתם - כולל כל דבר שהוא ברשותו אף לזמן, וגם עבד עברי בו נאמר: “פי תקנה עבד עברי”. אבל “קנין כסף” - מציין מה הוא שלו בהחלט והוא ממונו וכספו, וכיוצא בזה בהמתו וכליו ועבדיו הכנענים שדומים לכספו. גם פירוש זה מוקשה לכאורה, הרי גם עבד עברי נרצע אינו אוכל? שמא תאמר מכל מקום יוצא הוא ביובל, הרי גם קרקע יוצאת ביובל, ואעפ”כ קרויה “קנין כסף”? שמא תאמר סוף סוף יכול למוכרה מה שאין כן בעבד עברי שאינו יכול למוכרו, הרי אשה גם אינו יכול למוכרה!

שני פנים בדרשה מ”קנין כסף”

נראה שיסוד הדרשה שונה לגמרי. הביטוי “קנין כסף”, כדברי המלבי”ם, מבטא שייכות קניינית חלוטה, ובאמת מטעם זה עבד עברי אינו אוכל בתרומה שהרי באמת אינו קנוי, אלא רק מעשה ידיו קנויים, משא”כ עבד כנעני. אבל ארוסת כהן אינה אוכלת כאכילת עבדו ושפחתו שורו וחמורו, אלא בהיפך. אלו הם שני צדדים הפוכים של אותה מטבע. הכהן זכאי בתרומה

11 “נפש” במשמעות של יישות כגון: “וַיְהִי כִּלְנֶפֶשׁ יִצְאֵי יָרֵךְ יַעֲקֹב שְׁבָעִים נֶפֶשׁ” (שמות א, ה). ולא במשמעות של אישיות, שהרי דעתו של העבד אינה ברשות האדון, ומשום כך אמרו במשנה ב”ק (ח, ד) “העבד והאשה פגיעתן רעה; החובל בהן חייב והם שחבלו באחרים פטורין... נתגרשה האשה נשתחרר העבד חייבין לשלם”, כפי שהסביר הרמב”ם בהל’ חובל ומזיק (ה, כא) “שהרי בני דעה הן, והרי הן כבעל חוב”.

ומאכיל את כל המחובר אליו; אשתו שהיא כמוהו, ואפילו רכושו כעבדו ובהמתו מצד שהם רכוש, משא"כ עבד עברי שאינו כמוהו וגם אינו רכוש.

הוי אומר, שניים אוכלים בתרומה משני צדדים הפוכים; עבד אוכל מצד חסרונו שהוא נטפל לאדונו, ואשה אוכלת כי בארוסה קנתה מעלה והפכה לכהנת!¹² אבל עבד עברי שהוא אישיות נבדלת ועצמאית אינו אוכל.

ד. נושא הפרק הוא קניינים

תוס' רי"ד בהסברת לשון נקנית במשנה

התבוננות בנושאי פרק ראשון של מסכת קידושין מגלה שרק המשנה הראשונה עוסקת בדין קידושין, אך כל המשך הפרק עוסק בקנייני עבד עברי וכנעני, בהמה, נכסים שאין להם אחריות ונכסים שיש להם אחריות וקנין חליפין. המכנה המשותף הכללי של הפרק הוא קניינים. הגמ' בדף ב, ב הסבירה שהמשנה נקטה "האשה נקנית" ולא "האיש קונה" כי בחרה ביטוי המבטא את רצונה של האשה, והוראה שאינה נקנית בעל כורחה. הקשה תוס' רי"ד מהמשך לשון המשנה "היבמה נקנית", והלא יבמה נקנית בעל כורחה!?

תוס' רי"ד הציע תירוץ פשוט: "משום הכי קתני נקנית - משום דכולי פרקין מיירי בחפצים הנקנין, שזה נקנה בענין זה וזה נקנה בענין אחר... משום הכי שייך למתני האשה נקנית"¹³. תוס' רי"ד הסביר שתירוץ זה נכון הוא, אלא שהגמ' מעדיפה הסבר מדויק מאשר הסבר כללי לשימוש הלשון. לפיכך מסבירה הגמ' שהביטוי "האשה נקנית" ביחס לקידושין מבטא קנין התלוי ברצון האשה, ומתוך כך נשנה ביטוי זה גם ביחס ליבמה, אף שאינו תואם את דינה. עכ"פ עולה לכאורה מתוס' רי"ד שאכן כלל הקניינים בפרקנו דומים ובאותו מישור הם, קנין אשה כשאר קנייני רכוש.

12 ראה מהר"י ענגיל ב"בית האוצר" סי' קסח, ר' אלחנן וסרמן בקובץ הערות סי' מז ע"פ פיהמ"ש לרמב"ם בניטין פ"א מ"ז שכתב: "שזה העבד שאוכל תרומה אין זה מפני שנוספה לו מעלה (להבדיל מאשת כהן) כדי שתאמר ששחרורו חובה הוא לו, אלא הרי הוא בזה כמו שאוכלת בהמת כהן תרומה מפני שהיא קנין כספו, לא שהיתה לו מעלה והפסידה. כך הוא גם פשט המשנה בתרומות פ"ו מ"ב: בת ישראל שאכלה תרומה ואח"כ נשאת לכהן... משלמת קרן וחומש לעצמה" ופירש הר"ש: "דנעשית כהנת בנישואיה". ראה עוד שיעורו של הגר"א עוזר ראש ישיבת אתרי בעניין כפל הלימודים לאשת כהן שאוכלת בתרומה. (אתר בינגו שיעורי הגר"א עווה, תקו, אמור תשע"ז).

13 תוס' רי"ד, קידושין ב' ע"ב

קנין אישות ושאר קנייני רכוש

אלא שהסברו של הרי"ד דורש ביאור. יש מקום לקשר בין עניינים רחוקים וידוע שזה מדרך הש"ס, אך ניחא הדבר אם אנב הדינים המרובים של קנייני רכוש בסדר נזיקין, היה הש"ס מביא כנספח גם דין קנין אשה, אבל שיהא הדבר בהיפך, אנב דין יחיד במסכת קידושין, להביא את כל קנייני הרכוש, זה ודאי תימה, שהרי הטפל מרובה על העיקר, כאשר הקשר ביניהם ברור שאינו אלא בשיתוף השם!

זאת ועוד. נראה שפשט הלשון "בעל" בהקשר דידן, דהיינו "בעל ואשתו", הוא מלשון "בעלות". יתירה מזו הלא "בעל" הוא קיצור של התיאור "בא על", ואם כן עולה כנ"ל שאדרבא המושג הכללי "בעלות" נגזר מהמושג היסודי המצוי בקידושין. דבר זה נראה זר בהשקפה ראשונה, נעמיק בו ונבארו לקמן בע"ה.

קנין איש באשה במשנת האחרונים

כהקדמה לכירורנו נסקור ונברר את הגדרת האחרונים בענייניו של קנין האישות, דהיינו מהו תוכן הגדרת קנין אשה לבעלה. מחד גיסא וודאי שאין כאן קנין במובן הרכושני, אך מאידך גיסא אנו רואים שזהו מעשה קנין שנעשה בדרכי קנין ידועים ומוכרים.

הזכרנו לעיל כי סוגי הקנין המוכרים שניים הם; הראשון והפשוט הוא היכולת למכור את הנקנה, כתוצאה משליטה בכל חלקי הנקנה. דבר זה וודאי לא שייך ביחסי איש ואשה. סוג נוסף של הקנין הוא שליטה מסוימת בדבר הנקנה, כגון בעבד עברי שאינו רכוש מעבידו, מכל מקום מעשי ידיו קנויים לאדונו בכל שנות השכירות. אפילו קנין חלקי זה לא שייך כלל באשה, שהרי מדין תורה מעשי ידיה של האשה שלה.

מהו אם כן תוכנו של מושג הקנין בו מוגדרת מערכת היחסים שבין האישה לאשה? בשאלה זו עסקנו שניים מגדולי האחרונים. נביאם שלא כפי סדרם אלא כפי שהדברים עולים ונשורים בדברינו.

הנצי"ב; קנין לענין אישות בלבד

שעבוד האשה לאישות הוא קנין האיש

הנצי"ב צמצם והגדיר קנין אשה לבעלה רק לענין אישות:

אין לאיש על אשתו שום קנין כי אם לאישות בלבד. אבל זולת אישות אין לבעל שום קנין. ולכן אם נדרה ואמרה הנאת תשמישי עליך - אין צריך להפר, וכופה ומשמתו, משום שלזה היא קנויה לבעלה... ומה שכתוב בתורה כי היא קנין כספו, וכן מה שנמצא דאשתו של אדם הוי כעבדו ושפחתו, הכונה כמו עבדו ושפחתו, הכונה למעשה ידיהם, כך אשתו לאישות ולא זולת. וההוכחה הפשוטה לזה ממה שפשוט לחז"ל דעפ"י התורה אין מעשה ידי אשה לבעלה, ומאין למדו זאת? וכי מבואר בתורה שכן הוא? והלא כתיב בה קנין כספו כמו בעבד ושפחה. ומנלן שאין מעשי ידיה לבעלה? ולהיפך מנלן דמשועבדת אשתו לבעלה, ואינה יכולה לאסור עצמה על בעלה? בשלמא אם הוא נדר ואמר הנאת תשמישי עליך אינו חל הנדר, שהוא מקרא מלא: ועונתה לא יגרע... לא חל נדרו משום שהוא משועבד לה... הא אצלה אין כתיב אזהרה שלא תמנע ממנו הנאת תשמישה, ומנלן שהיא מחויבת להזקק לו... אלא הוא דבר ברור ומושכל ראשון דמשמעות "כי יקח איש אשה" הוא למה דמסיים הכתוב "ובעלה"... היא מחויבת להזקק בכל עת שירצה, ואם אינה מזדקקת לו ברצון יכול לכופה, כמו שהאדון כופה שפחתו לעשות מלאכתו!¹⁴

מדברי הנצי"ב עולה שהאשה משועבדת לאישות. נראה שרוצה לומר שאף שאין לאיש שליטה בגופה או במעשי ידיה, מכל מקום יש כאן קנין באישות, ולזה נתנה הסכמתה בקידושיה. על כן לא רק שאסורה לתת דודיה לזה, אלא מחויבת לחלוטין לבעלה, שיכול לכופה כאדון לשפחתו.

שעבוד הדדי של בני הזוג

ראשית יש להעיר כי התוכן הפשוט העולה לכאורה מדברי הנצי"ב כאילו האשה משועבדת לאיש לחלוטין, יותר ממה שהאיש משועבד לה, וזהו קנין האיש באשה, אינו מוסכם. מפשט הסוגיה בנדירים (טו, ב) משמע שהשעבוד הוא הדדי:

האומר לאשה קונם שאני משמשך, הרי זה בכל יחל דברו. והא משתעבד לה מדאורייתא? דכתיב: שארה כסותה ועונתה לא יגרע! באומר הנאת תשמישך עלי, והא לא קא ניחא ליה בתשמיש, דאמר רב כהנא: תשמישי עליך - כופין אותה ומשמתו, דשעבודי משעבדת ליה, הנאת תשמישך עלי - אסור, שאין מאכילין לו לאדם דבר האסור לו.

חיוב הזוג זה לזה לאישות נקרא בלשון הגמ' "שעבוד", דהיינו זהו חיוב שניתן לתובעו בבי"ד. מפשט הדברים משמע שהשעבוד הוא הדדי, ואינו קשור למצוות עונה אלא נוסף עליה, ועומד

ביסוד חיי הנישואין, כפי שכתב שם הרשב"א בחידושו:

ומסתברא דלאו משום מצוה בלבד קאמר, אלא משום דנשתעבדו זה לזה לכך שע"י כך עמדו ונשאו. והיינו נמי דכי אמרינן באומר הנאת תשמישך עלי לא אקשינן עליה וכי מצות ליהנות ניתנו, כדאקשי רבא גבי הנאת סוכה עלי. משום דהתם אין אדם משועבד לסוכה אלא מחמת קיום המצוה בלבד ומצות לאו ליהנות ניתנו. אבל הכא מלבד מה שהוא מצווה לעונה יש עליו שעבוד, ועוד תדע לך שהרי האשה אינה מצווה בעונה, ואפ"ה באוסרת הנאתה על בעלה לא חייל נדרה כלל, וא"צ להפר מהאי טעמא דשעבודי משעבדי ליה.¹⁵

גם מה שכתב הנצי"ב שהאשה "מחויבת להזקק בכל עת שירצה, ואם אינה מזדקקת לו ברצון יכול לכופה, כמו שהאדון כופה שפחתו לעשות מלאכתו" נראה מופרז ותמוה, שהרי כבר כתב מהרי"ט בשו"ת ח"א סי' ה' "ודאי לא משעבדה ליה בכל שעה אם היא אינה רוצה, שלא מצינו מורדת אלא באומרת מאיס עלי או מצערנא ליה. אבל אם היא טוענת בעונה האמורה בתורה הטיילין וכו' נראה דלא כייפי לה, שאינה שבוית חרב להזדקק לו בכל שעה!", והביאוהו הפוסקים וכן בבאה"ט אהע"ז סי' עז סק"ו בלא חולק.

גם לשון הגמ' במס' נדרים ביחס לשעבוד האשה: "כופין אותה ומשמתו", אין להבין כפשוטו, שהרי אסור לאדם לכפות אשתו לתשמיש,¹⁶ וכבר כתבו הפוסקים שאין האשה שבויה ביד בעלה אף ליחסי אישות, ואם טוענת שמאוס עליה כופים אותו לגרשה "לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנא לה",¹⁷ אלא הכוונה לאמצעי ענישה משפטיים ממוניים, כניסוח הרמב"ם בהלכות אישות שאשה שמרדה בבעלה כדי לצערו שולחים לה מבית דין, ומזהירים אותה וכו' ואם עומדת במרדה מנכים לה מכתובתה בכל שבוע, אך אין כופין אותה לחיי אישות. אף ביחס לאיש שמרד נוקטים ענישה ממונית, ומוסיפים לכתובתה בכל שבוע.¹⁸

לא זו בלבד אלא שדברי הנצי"ב בעצמם צריכים עיון; הלא הוא בעצמו טוען במקביל את ההיפך, שגם האיש משועבד לאשה כמאמר הפסוק: "שְׂאֲרָה כְּסוּתָהּ וְעִנְתָּהּ לֹא יִגְרַע" (שמות

15 חידושי הרשב"א, מסכת נדרים טו ע"ב, ד"ה "באומר הנאת תשמישך עלי"

16 לא יבוא עליה על כרחא והיא יראה ממנו (רמב"ם איסור"ב כא, יב), לא יאנוס אותה ויבעול בעל כרחא אלא לדעתה ומתוך שיחה ושמחה (שם אישות טו, יז) לא יבעול אלא מרצונה, ואם אינה מרוצה יפייסנה עד שתתרוצה (שו"ע אבה"ע כה, ב) ועוד.

17 רמב"ם אישות יד, ח וראה בקרית ספר שם: "אין כופין אותה שתבעל לה, שאינה שבויה שתבעל למי שאינה רוצה, דכמו דשאררה וכסותה אם אינה רוצה להיות ניוזנת מממונו אין כופין אותה, כמו כן בעונה".

18 ראו רמב"ם הל' אישות פרק יד הל' ט-טו.

כא, י, ועל כן אם נדר הבעל מתשמיש אשתו, הנדר אינו חל "משום שהוא משועבד לה". ואם כן יש בקנין האישות שעבוד הדדי, ואילו הנצי"ב בא לְבַדֵּל את שעבוד האשה משעבוד הבעל, ולהסביר את עניין קנין אשה לבעלה?!

ביאור דעת הנצי"ב

נראה שלדעת הנצי"ב שונה שעבוד האיש משעבוד האשה; האיש מצווה לספק את צרכי אשתו בהתאם ליכולתו, אך האשה משועבדת לבעלה בכל עת, וכמו שלכאורה מוכח מניסוחו של הנצי"ב: "היא מחויבת להזקק בכל עת שירצה... כמו שהאדון כופה שפחתו לעשות מלאכתו", בשונה ממצוות עונה התלויה ביכולת האיש.

אלא שגם היסק זה אינו מסתבר, הרי לא יעלה על הדעת, ששעבוד האשה גורף ואינו מותנה ביכולתה, אלא היא מחויבת לבעלה בכל עת, וכבר הובאו לעיל דברי מהרי"ט שהאשה "אינה שבויית חרב להזדקק לו בכל שעה!", ואם כן סוף סוף מה בין שעבודה לשעבודו?! על כורחנו צריך לומר ששונה הגדרת היכולת של הבעל מזו של האשה. גם אם אמנם אצל האשה הגדרת היכולת הינה מציאותית בהתאם לנסיבות, אך אצל האיש החיוב סובייקטיבי ותלוי לגמרי ברצונו, שהרי מדין תורה הוא יכול לשאת כמה נשים, ולמעט בכך את עונת האשה,¹⁹ מה שאין כן היא. הלכה זו מחמת עצמה מורה שהיא משועבדת לו יותר מאשר הוא לה!²⁰

האישות בקנין ממוני והקושי בזה

שוני זה - בין מחויבות האשה לבעלה לבין מחויבות הבעל לאשתו - תופס הנצי"ב כמעין קנין ממוני העומד במקביל לצד האיסורי שבאישות. כפי שכותב הנצי"ב:

הענין הוא שאשה היא קנויה ומקודשת ושני דברים הם. דקנין - הוא שהיא מחויבת להזקק לבעלה כמו שהעבד מחויב לעשות מלאכת בעליו, וקידושין - שהוא כהקדש, היינו שהיא אסורה לאחר. ותרי מילי נינהו; דאי מצד שקנויה היא לבעלה היתה נחשבת כגזלנית אם היתה נותנת דודיה לאחר, ולא יותר... ותו היה עולה על הדעת שאם יתן לה הבעל רשות להזקק

19 ראו רמב"ם אישות פרק יד הל' א-ד שיכול אדם לשאת כמה נשים ובכך בעצם למעט עונתו, אך עכ"פ ציוו חכמים שלא יישא יותר מארבע, כדי שתגיע עונה לכל אחת לפחות פעם בחודש.

20 שמעתי מידידי הרב טוביה בר אילן, נין ונכד להאי גברא רבה. ראה עירובין דף ק, ב: "והוא ימשל כך... דאסירא לבי תרי". והראני עוד שב"משך חכמה" עה"פ בבראשית ג, טז הסביר את העומד ביסוד הדין: "דאסירה לבי תרי... דאם אשה תנשא לשניים יבטל יישוב העולם, כי יאבד הייחס, לא ידע אביו את בנו ומי הוליד, ויהרס כל מוסדות הישוב, כי מי יעמול על זרע בני בלי שם?!"

לאחר הרי היא מותרת, כמו בעבד שהרשהו בעליו לעשות לאחר. משום הכי היא מקודשת, שאין לה פדיון אלא בגט או במיתת הבעל. ואי משום הקדש לא ידענו שהיא מחויבת וקנויה לבעלה, ולא ידענו אלא שהיא אסורה לאחרים. על זה אמרינן שהיא קנויה לבעלה²¹.

גם אם נקבל את הגדרת הנצי"ב, שיש בקידושין זכות יתירה לאיש, ונאמר שיש בהעדפה זו מעין צד של קנין ממוני, עדיין לא יתברר תוכנו של הביטוי "קנין כסף", שהרי זה לכל היותר כמעשי ידיים של עבד ואמה עבריים ועוד הרבה פחות מכך, ומדוע אין עבד ואמה עבריים נקראים "קנין כסף", ואילו אשה נקראת "קנין כסף" ואוכלת בתרומה!?

האבני מילואים; חילוק בין קנין ממוני לקנין איסורי

הצד האיסורי ולא הממוני הוא המאכיל עבד ואשה בתרומה

ר' אריה לייב הלה, האבני-מילואים, דן באריכות במהותו של המושג "קנין כסף" של כהן המאפשר אכילת תרומה לעבד כנעני ולאשה, ובחקירתו מעלה הבנה מחודשת במהות קנין הקידושין. הוא מצמצם ומפשט עוד יותר את הקנין, וקובע כי אין בקנין האישות שום צד של קנין ממוני כל עיקר. האבנ"מ דן בגדרי עבד כנעני, ועומד על נקודת השוואה בינו לבין אשה, בשונה מעבד עברי:

בעבד כנעני יש לרבו שני קניינים; הקנין האחד - הוא קנין ממון שבו, ר"ל שגופו קנוי... והקנין השני - הוא קנין איסור שבו; מותר בשפחה כנענית, ואינו חייב אלא במצוות שהנשים חייבות בו. ומשום הכי המפקיר עבדו שיצא לחירות, ותו לית ליה לרביה שום קנין ממון גביה, שכבר זכה העבד בעצמו, מכל מקום קנין איסור שבו לא פקע ע"י הפקר, ועדיין מותר בשפחה, ומשו"ה אוכל עדיין בתרומה, שזה תלוי בקנין איסור שבו... וראיה ברורה נלענ"ד דלענין תרומה אזלינן בתר קנין איסור שבו... מהא דאמרינן בש"ס בכמה דוכתי: דבר תורה ארוסה אוכלת בתרומה, דכתיב "וכהן כי יקנה נפש קנין כסף"... ומלתא דפשיטא שאין האשה קנויה לבעל קנין ממון... ואפילו הכי ד"ת אוכלת בתרומה ומקריא קנין כסף... כיון שקנין איסור שבה לבעל, במה שמיוחדת לו ואסורה על כל העולם משום א"א, משו"ה מאכילה בתרומה.²²

אם כן האבנ"מ מבחין בין שתי חלויות הקיימות בעבד כנעני; צד ממוני וצד איסורי; עבד כנעני הוא רכוש האדון וקניינו, ולעבד כנעני יש גם דינים מיוחדים בצד האיסורי. האבנ"מ

טוען שדין אכילת תרומה תלוי בפן האיסורי ולא הממוני, ומוכיח דבריו מדין ארוסה האוכלת בתרומה. בארוסה אין אלא קנין איסורי, שאסורה לאחריים, אך לא קנין ממוני. כמובן שכל זה נכון דווקא בעבד כנעני ואשה, מה שאין כן בעבד עברי שאין בו כל קנין איסורי, ועל כן אינו אוכל בתרומה.

קושי מפשט לשון הפסוק ויישובו

האבנ"מ מקשה בעצמו על הסברו, שהרי משמעות הפסוק הפוכה ממש. לדבריו הקנין האיסורי הוא סיבת ההיתר, אך המושג "קִנְיָן כְּסָפוֹ" שבפסוק מבטא קנין ממוני ולא איסורי. האבנ"מ מיישב זאת בדרך מחודדת:

דהא קרא כתיב קנין כספו, והיינו קנין ממון, והיכי קרינן לקנין איסור קנין כספו? וראיתי בשיטה מקובצת פרק אע"פ (כתובות נו) בהא דאמר עולא ד"ת ארוסה אוכלת, שנאמר: וכהן כי יקנה כו' והאי נמי קנין כספו הוא. וז"ל: והאי נמי קנין כספו שקנאה בכסף קידושין שלו, עכ"ל. הרי שהרגיש בזה שאין קנין ממון לארוס גבי ארוסתו, לכך מפרש קנין כספו היינו שקנאה בכסף קידושין, ועיקר אכילתה משום קנין איסור שבה, שאסורה לכל העולם משום אשת איש (כסף קידושין = כסף שאסרה כהקדש), וכיון שאותו קנין איסור נקנה לו ע"י כסף מקרי קנין כספו.²³

רוצה לומר, כיוון שסוף סוף מעשה הקידושין נעשה באופן של קנין ממוני, ומחמת אותו מעשה קנין כספי חל שם קידושין ואיסור אשת איש, נקטה התורה לשון "קִנְיָן כְּסָפוֹ", שהוא הסיבה הישירה והקרובה לחלולת הקידושין ואיסור אשת איש, אף ששם זה אינו מגדיר את המהות המתירה שהיא הקנין האיסורי.

קשיים בהסברו של האבנ"מ

חילוקו החד של האבנ"מ ניכר באמיתותו. אעפ"כ גם בדבריו יש חוסר בהירות מסוים. ראשית עצם המושג "קנין איסורי" בהנגדה ל"קנין ממוני" דורש הבהרה. מהי שייכות המושג "קנין" למושג "איסור"? קנין הוא מינוח לסוג של בעלות ושליטה, לפיכך מובן המושג "קנין ממוני", אך מהו "קנין איסורי"? לכל היותר נוכל לדבר על איסורים הנובעים מהקנין הממוני. רוצה לומר, מחמת שהעבד הכנעני נקנה לישראל נגזרים דינים ואיסורים, אך אין זה "קנין איסורי" כמהות עצמית.

שמא תאמר הרי הוכיח האבנ"מ שרובצים איסורים על העבד גם אם הפקירו רבו, כל זמן שעדיין לא נתן גט שחרור?! אמת הדבר, אך ניתן להסביר זאת באופן אחר. כגון שגם אם פג הקנין הממוני, כיוון שכבר נתפס האיסור, אינו פג מעצמו בלא היתר אלא נצרך "מתיר" דהיינו גט שחרור. זהו הסבר פשוט, שאינו נצרך לחידוש של "קנין איסור", שלא ברור תוכנו. גם קושייתו של הגאון על דברי עצמו נדמה שחזקה מתשובתו, הנזקקת לחידוד בשימוש לשוני עקיף תוך אזכור רמיזה קלה בשטמ"ק. כמו כן נדמה גם שיש עדיין להקשות מדוע לתלות זאת כל עיקר ב"קנין כסף", והרי גם אשה שהתקדשה בביאה או בשטר אוכלת בתרומה?! כיון שכך דומני שיש להעמיק במהות קנין הקידושין ולשכלל את הסברו של האבנ"מ.

ביאור מהות הקידושין ויישוב הסוגיות

הקדמה

במיצוי הדברים עד כאן; ניסינו להגדיר את משמעות והיבטי הקנין הידועים לנו, ולבחון לאורם את קנין קידושין. הקנין השלם מתבטא ביכולת למכור את הנקנה ושליטה בכל חלקי הנקנה. כך הוא בקנין כלל סוגי הרכוש ואפילו בקנין אדון בעבדו הכנעני. היבט נוסף של קנין הוא שליטה מסוימת בדבר הנקנה, כפי שאנו מוצאים בעבד עברי שאף שאין גופו קנוי, מכל מקום מעשי ידיו קנויים לאדונו במשך כל שנות השכירות.

שני סוגי קנין אלו לא שייכים באשה, שהרי אפילו מעשי ידיה של אשה שלה הם. לפיכך לא ברור תוכנו של מושג הקנין בו מוגדרת מערכת היחסים שבין האישה לאשה? הנצי"ב צמצם את הדברים לקנין יחסי האישות, ועמד על עדיפות שבין שעבוד האישה לשעבודה של האשה, והגדירו כקנין ממוני. סייגנו את דברי הנצי"ב, ונשארו בקושי שעכ"פ מה בין זה לבין מעשי ידיו של עבד עברי שאינו אוכל בתרומה. האבנ"מ ביטל לחלוטין את מושג הקנין הממוני ביחסי אישות, והשתמש במושג "קנין איסור", אך עצם המושג טעון הבהרה, כמו גם שימוש התורה במושג "קנין כספו".

הסברו של המלבי"ם למושג קנין ובעלות

המלבי"ם, בפירושו לספר ויקרא, עמד על פירוש לשון התורה "קָנִין כֶּסֶף", והרחבתו בדרשת חז"ל אף לארוסת כהן. המלבי"ם כדרכו הרחיב והעמיק במושג "קנין" מבחינה לשונית כעולה מהוראתו במופעים שונים בתנ"ך, ופתח צוהר להבנה מעמיקה ופשוטה, שיש בה כדי להבהיר

את סברת האבנ"מ.

וכהן כי יקנה נפש. כולל בין אם קנה עבדים בין אם נשא אשה, שגם זה קרוי קנין כמ"ש "אשת המת קניתי" (רות ה, ה). כי הקנין אינו מציינ דוקא הנקנה ע"י מכירה, שע"ז הונח פעל כ.ר.ה, "בקברי אשר כריתי לי" (בראשית נ, ה) לפי חז"ל, אבל פעל ק.ג.ה מציינ מה שנעשה שלו בכל אופן שיהיה; הר זה קנתה ימינו. קונה שמים וארץ, קניתי איש את ה'. [וכל הפעלים שאי אפשר להם בלא פועל - הלשון אחד בפועל ובנפעל: מלוה לזה, מכה מוכה, רוצח נרצח וכדומה. ואם הלשון משונה - יצויר אחד בלא חברו כמו: נותן לוקח, יצויר לוקח בלא נותן, וכן יצויר קונה בלא מוכר].

את הביטוי "קנין" אנו פוגשים בתנ"ך במופעים רבים בהם לא מתקיימים יחסי קונה מוכר, כמו גם לא בעלות ושליטה במשמעותם הפשוטה, אלא במשמעות של שותפות ושייכות. כך בתורה ביחס לשמים והארץ: "בְּרוּךְ אַבְרָם לְאֵל עֲלִיּוֹן קָנָה שָׁמַיִם וָאָרֶץ" (בראשית יד, יט) ותרגם אונקלוס: "ברוך אברם לאל עלאה דקניניה שמיא וארעא", דהיינו לא שקנה את השמים והארץ, אלא שלו שייכים ואליו מקושרים. כיוצ"ב "וַתֵּהָר וַתֵּלֶד אֶת קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת ה'" (בראשית ה, א). חווה רואה את עצמה כשותפה לרבש"ע במעשה הלידה באופן שהולד שייך לשניהם. כך גם בפסוק "וַיָּבִיֵאֵם אֵל גְּבוּל קְדִישׁוֹ הָר זֶה קָנְתָה יְמִינוֹ" (תהלים עח, נד). בהר הבית מקום המקדש מתגלה חסד ה' המופיע בעולמנו. הופעת ה' ושכינתו בהר הבית היא מלשון קשר שייכות והתאחדות. כיוצ"ב דרשו חז"ל: "חמשה קנינים קנה הקדוש ברוך הוא בעולמו, ואלו הן: תורה קנין אחד, שמים וארץ קנין אחד, אברהם קנין אחד, ישראל קנין אחד, בית המקדש קנין אחד, תורה קנין אחד (אבות ג, י). והכוונה דומה שבכולם יש גילוי לקשר שותפות ושייכות.

הוסיף המלבי"ם ופירש, שכל שורש שמופיע באופן זהה בפעיל וסביל, אין במציאות קיום לאחד בלא חברו, אך שורש שמופיע באופן שונה בפעיל וסביל יש לזה בלא זה. רוצה לומר אין רוצח בלא נרצח, ולא מלווה בלא לווה, ולא מכה בלא מוכה. אך יש קונה בלא מוכר.

לאור פירוש המלבי"ם ניתן לומר שהמושג קנין מבטא ביסודו התקשרות חלוטה ומהותית, וקנין קידושין הוא התקשרות והתייחדות מוחלטת בין האיש לאשתו. מבחינה זו קנין האישות דומה מאד לביטויי הקנין של הקב"ה בישראל בתורתו ובארצו כלשון המשנה באבות, ובכולם הכוונה לקישור פנימי עמוק ומוחלט. על זה מושתת משל שיר השירים, וכן ייסד הפייט: "כי אנו רעייתך ואתה דודנו", וכך גם הארץ והתורה נקראו מורשה ודרשו חז"ל: "אל תקרי מורשה אלא מאורשה" (ברכות נו, א).

הסבר הסוגיות

קנין כסף

קבעה תורה שהתקשרות והתאחדות זו תחול ע"י מעשה קנין, כדוגמת שאר קנייני רכוש, אך אין מעשה הקנין ומהותו שווה. קנין כסף שאמרה תורה בקידושין שווה רק בשיתוף השם לקנין כסף בעלמא, דהיינו שחלות קידושין נעשה בכסף כשם ששדה נכנסת לבעלות בעליה בכסף, אך יש כאן שוני מהותי מבחינה מהותית.

כמו כן מסתבר שגם אם מעשה קנין הנעשה בכסף בעלמא הוא "כסף שיווי" מכל מקום כסף קידושין הוא "כסף קנין" ומעשה נתינה בעלמא כדברי הט"ז ואבן האזל. יתירה מכך, אף אם נאמר כדעת האבנ"מ שגם כסף קידושין הוא כסף שיווי, אין הכוונה אלא שקבעה תורה שמעשה הקנין יעשה בדרך זו, אך וודאי שאינו קונה דבר תמורתו, שהרי האבנ"מ הוא זה שקבע מסמרות שאין לבעל שום זכות ממונית באשתו!

בדרך זו הלכו כאמור גם בעל חידושי הרי"מ בפרשו ללשון קנין שבמשנה שהוא רק בשיתוף השם, וגם הגרי"ז בביאורו מדוע יש מציאות של קנין חצי שדה מה שאין כן בחצי אשה.

הדרשה מ"קנין כספו"

ארוסת כהן מאוחדת באופן חלוט עם אישה, ואינה היתרה לאכול כהיתר אכילת עבדו ושפחתו שורו וחמורו, אלא אלו הם שני צדדים הפוכים של אותה מטבע. הכהן זכאי בתרומה ומאכיל את כל מי שמחובר לו; בין אשתו שהיא כמוהו, ובין רכושו כעבדו ובהמתו שגם הם מקושרים עמו באיזה צד, מה שאין כן עבד עברי שאינו כמוהו וגם אינו רכושו. עבד אוכל מצד חסרונו שהוא נטפל לאדונו, ואשה אוכלת כי בהתאחדותה עם ארוסה, הפכה לכהנת כמוהו.

את טיב הדרשה מ"קנין כספו" ניתן להבין בשני אופנים; ניתן להסביר שנדרשת בשיתוף השם, רוצה לומר כיוון שהאישות חלה בעקבות מעשה קנין, ובאופן חיצוני יש כאן מעשה קנין שגזרה תורה שדווקא באופן זה יחולו קידושין, הרי זה גם בכלל המילים "קנין כספו"²⁴. לענ"ד נראה יותר שדרשה זו נדרשת מכלל הדרשה של עבדו ושפחתו. רוצה לומר אם קנין

²⁴ ראה כעין זה ב"קובץ הערות" מ, ז "צריך ביאור, כיון דאשתו ושפחתו ובהמתו, כולוהו מקנין כספו ילפינן להו, איך נחלק ביניהם... וצ"ל דבקנין כספו נכללו שני דינים. א) עבדו, שהוא קנוי לו כשורו וחמורו, וזהו נקרא קנין כספו, שיש לו בו קנין כסף. ב) אשת כהן, שאין לו בה קנייני ממון כלל מדאורייתא, התם על כרחך צריך לפרש קנין כספו, שקנאה בכסף".

פשוט ושייכות חיצונית מאכילה בתרומה, כל שכן קישור פנימי של אישות יאכיל בתרומה. על כן רש"י בפירוש התורה נקט דרשה זו רק בסוף פירוש הפסוק: "ואשת כהן אוכלת בתרומה מן המקרא הזה". הניסוח המופיע לאחר עיקר הדרשה ביחס לעבד ואמה, מורה שאין זה עיקר הוראת המילים, אלא שניתן להרחיב את הוראתן, ולכלול בכלל "קִנְיָן כֶּסֶף" גם אשת כהן מקל וחומר!²⁵

קנין אישות שורש כלל הקניינים

כפי הנראה לא לחינם הביא הש"ס את כלל דיני הקניינים במסכת קידושין, ולא את קנין קידושין במסכת נזיקין. העולה מסידורו של רבינו הקדוש הוא שהקנין היסודי הוא קנין האישות, דהיינו התקשרות והתייחדות פנימית ומוחלטת בין האיש לאשתו. קנין זה הוא הקנין היסודי, כפשט הלשון "בעל", דהיינו "בעל ואשתו" הוא מלשון "בעלות". יתירה מזו הלא "בעל" הוא קיצור התיאור: "בא על", ואם כן עולה כנ"ל שאדרבא המושג הכללי "בעלות" נגזר מהמושג היסודי המצוי בקידושין.

חיבור מהותי זה הוא העומד מאחורי סוגי הקנין השונים ולא להיפך. ואל יהיה דבר זה נראה זר בעינינו, שהרי ההתאחדות הגמורה בין שני נבדלים בעולמנו נאמרה רק על חיבורם של איש ואשה: "עַל כֵּן יִעָזֵב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד" (בראשית ב, כד). לחיבור פנימי וכולל זה ישנו דמיון מה בקנייני רכוש, שגם הם מקושרים ומשויכים באיזה צד לבעליהם, וזהו פשר כלל הקניינים המובאים בפרקנו אגב קנין קידושין.

הצד הקנייני והצד האיסורי

דעת הנצי"ב שיש לאיש קנין ממוני כפשוטו באשתו קשה היא ועכ"פ אינה מוסכמת. לענ"ד נראים יותר דברי האבנ"מ שהאריך לבאר כי אין לאיש באשתו שום "קנין ממוני" אלא "קנין איסור" בלשוננו, אלא שלענ"ד יובהרו הדברים יותר אם ננסח אותם באופן שונה במקצת. כבר הסברנו שמה שחז"ל קוראים "קנין קידושין" זהו גזה"כ שמעשה הקידושין יעשה בדרך של קנין בעלמא, אך תוכנו של קנין קידושין מהותי ופנימי והוא התייחדות והתאחדות של האיש והאשה לאחד. מחמת קנין זה נובעים איסורים ודינים הן על האיש והן על האשה. כיוון

25 כך עולה מהגמ' בקידושין (י, ב) "וכבר שלח יוחנן בן בנ בג אצל רבי יהודה בן בתירה לנציבין: שמעתי עליך, שאתה אומר ארוסה בת ישראל אוכלת בתרומה?! שלח לו: ואתה אי אתה אומר כן? מוחזקני בך שאתה בקי בחדרי תורה, לדרוש בקל וחומר אי אתה יודע? ומה שפחה כנענית שאין ביאתה מאכילתה בתרומה - כספה מאכילתה בתרומה, זו שביאתה מאכילתה בתרומה - אינו דין שכספה מאכילתה בתרומה!" הראני תלמידי חביבי הלל פרינץ נ"י.

שהתייחדה לו, ממילא נאסרה על כל העולם ואוכלת בתרומה.²⁶

כי יקח איש אשה

הראנו לדעת, שאין כאן קנין ממון כפשוטו אלא התייחדות והתקשרות פנימית, כמו כן יש בין בני הזוג שעבוד הדדי לאישות ואין לאחד יכולת לכפות את השני למעשה, וכל זה הם דברים ברורים ומעוגנים בפוסקים. מכל מקום אין ספק שהוראת התורה ברורה היא: "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה" (דברים כד, א), מכאן למדו חז"ל שמעשה הקידושין אינו הדדי אלא תלוי באיש, והאשה צריכה להתרצות לדבר, ואדרבא הדדיות במעשה הקידושין פוגמת בחלותו, שכן הדבר מעיד על תפיסת הקידושין שלא כדת משה וישראל.²⁷

מחד גיסא אין התורה דומה לחוקות הגויים בעבר, שראו באיש בעלים על גופה של האשה, אך מאידך גיסא אין לטשטש את הוראתה של התורה ולשלול כל אבחנה בין האיש לאשה. שוני עמוק פנימי קיים בין האיש לאשה, וכפי הנראה שונות תפקודם הפיזיולוגי מצביע על שונות מהותית שבאה לידי ביטוי גם בצדדים ההלכתיים החיצוניים.

26 כפי שכתב תוס' בדף ב, ב ד"ה דאסר לה 'והרי את מקודשת לי, כלומר: להיות לי. מקודשת לעולם בשבילי (בגללי)... ופשטא דמילתא מקודשת לי - מיוחדת לי... דגבי אשה במה דמתייחדת להיות לו, היא נאסרת לכל'.

27 ראה לדוג' קידושין ה, ב בענין "נתן הוא ואמרה היא" וברש"י שם.